

K HLAVNÝM TÉMAM NARATÍVNEJ PSYCHOLÓGIE

TATIANA TAROČKOVÁ, Katedra psychológie FiF UK, Bratislava

TAROČKOVÁ, T.: Towards the Main Objects of Narrative Psychology
FILOZOFIA 60, 2005, No 7, p. 490

The aim of the paper is the examination of the main objects of narrative psychology as related to the research of self-consciousness and personal identity. It focuses on experiencing of the Self and life. Contemporary psychological researches of traumatic events, e. g. chronic or fatal diseases, show the importance of experiencing the unity, meaningfulness, coherence (i.e. the narrative configuration) in everyday life. Due to the trauma this feeling is lost and the basic presuppositions concerning the person and world break down. The narration of one's own life story helps the individual to overcome the crisis, giving him a bit of „ontological security“. Thus he becomes able to reconstruct the feeling of meaning, order and continuity in his/her life.

Sociálno-konštrukcionistické prístupy k výskumu vedomia seba¹ a osobnej identity, ktoré sa niekedy nazývajú „založené na jazyku“, získali vplyv asi pred dvadsiatimi rokmi ako veľká výzva na adresu implicitných predpokladov, z ktorých vychádzajú tradičné prístupy sociálnej psychológie a psychológie osobnosti – psychoanalytické/psychodynamické, behaviorálne, humanistické. Napriek určitým odlišnostiam sociálno-konštrukcionistické prístupy sa zhodujú v kritike „realistických“ predpokladov tradičných psychologických výskumov vedomia seba a osobnej identity, podľa ktorých vedomie seba existuje ako entita, ktorá môže byť skúmaná a opísaná ako ktorýkoľvek iný objekt. Konštrukcionizmus považuje vedomie seba za komplikovane závislé od jazyka a lingvistických praktík, ktoré používame v každodennom živote, aby sme utvorili význam seba a iných ľudí. Pri takomto používaní jazyka ustavične interpretujeme a meníme význam vlastných akcií a akcií iných ľudí v súlade s našimi praktickými a morálnymi úlohami. Preto „realistický“ predpoklad, že môžeme opísať určitý druh „preexistujúceho“ vedomia seba, izolovaného od týchto každodenných interakčných a interpretačných súvislostí, sa považuje za celkom chybný [3].

Konštrukcionistická tendencia k „dekonštrukcii“ vedomia seba vyplýva z uznávania zložitého vzťahu medzi jazykovými štruktúrami a sebaobrazmi. Vedomie seba sa považuje za fenomén charakterizovaný interpretáciou, variabilitou, relativitou, plynutím. Z tohto hľadiska nie je možné robiť univerzálne výroky o povahe vedomia seba a osobného prežívania, pretože vedomie seba a zážitky sa líšia v závislosti od

¹ Anglický termín *self* prekladáme ako vedomie seba.

historického, kultúrneho a praktického kontextu. Práve na základe teoretického východiska o chýbaní jednoty a konštantnosti postmodernisti hlásajú „smrť objektu“. Ak neexistuje žiadna „jedna“ podstata alebo vedomie seba, ktoré by bolo možné opísať, potom sa tohto pojmu treba vzdať [3].

Jazyk a kontext sa zdôrazňujú do takej miery, že vedomie seba je pohltené, ak nie anihilované. Práve v tomto zmysle Abraham a Hampson charakterizovali postmodernistický a diskurzívno-analytický prístup ako prístupy, ktoré „stiahli jadrové otázky z výskumu“ ([3], 530).

Súčasná psychológia potrebuje teoretický a metodologický prístup, ktorý berie do úvahy lingvistickú a diskurzívnu štrukturáciu vedomia seba a „prežívania“, ale uznáva aj význam v podstate osobnej, koherentnej a reálnej povahy individuálnej subjektívnosti. Zdá sa, že naratívny psychologický prístup umožňuje dosiahnutie tohto cieľa.

Narácia ako organizujúci princíp. Podľa Sarbina narácia (narrative) je synonymum príbehu (story). „Príbeh je symbolizovaný opis konania ľudí, ktorý má časovú dimenziu. Príbeh má začiatok, stred a... zakončenie. Príbeh je stmelený rozoznatelnými schémami udalostí, ktoré sa nazývajú zápletky (plots).“ ([7], 3) Hlavný význam v štruktúre zápletky majú ľuďom nepríjemné situácie a snahy o ich riešenie.

Mnohí autori vyjadrili názor, že ľudské konanie a prežívanie má naratívnu štruktúru. Sarbin formuloval tzv. naratívny princíp, podľa ktorého „... ľudia myslia, vnímajú, predstavujú si a robia morálne rozhodnutia v súlade s naratívnymi štruktúrami“ ([7], 9). Na podporu svojej teórie napríklad uviedol, že ak osobe predložíme dva-tri obrázky alebo slovné spojenia, spontánne z nich vytvorí príbeh, v ktorom dáva obrázky alebo slovné spojenia do vzájomného vzťahu určitým štruktúrovaným spôsobom. Príbeh je stmelený implicitným použitím zápletky. Keď podnetový materiál zobrazuje ľudí, príbeh bude vyjadrovať ľudské city, ciele, zámery, hodnoty a úsudky. Zápletka bude ovplyvňovať prúd konania naratívnych postáv.

Výskumníci sa pokúšali o klasifikáciu zápletky príbehov. Napr. White [7] rozlíšil štyri základné štruktúry zápletky: a) tragédia, b) komédia, c) romanca a d) satira. Gergen a Gergenová [4] identifikovali tri hlavné dimenzie zápletky: a) stabilita, b) progres, c) regres. Sarbin [7] upozornil, že problém klasifikácie zápletky príbehov sa definitívne vyrieši len vtedy, ak sa bude vychádzať predovšetkým z kontextu príbehov. Práve od kontextu závisí, či čitateľ alebo divák bude smutný, pobavený, inšpirovaný alebo sa poučí z konania naratívnych postáv.

Sarbin považuje naráciu za organizujúci princíp ľudského konania. „Narácia je spôsob organizácie epizód, akcií a vysvetlení akcií; je to výkon, ktorý spája reálne fakty a výtvary fantázie; je v nej zahmutý čas a miesto. Príbeh jednotlivcovi dovoľuje začleniť (do „textu“ – pozn. autorky) jeho vysvetlenie vlastného správania, uvedenie príčin toho, čo sa stalo.“ ([7], 9)

Rozprávanie príbehov je aktivita prenikajúca všetkým. „Naše nádeje, sny, obavy, fantázie, plány, spomienky, láska, nenávisť, rituály každodenného života (napr. stolovanie s rodinou), rituály 'prechodu' (svadba, krst, pohreb a pod.), to všetko sa riadi naratívnyimi zápletkami a je organizované tak, aby rozprávalo príbehy o jednotlivcoch, ktorí sa rituálov zúčastňujú.“ ([2], 47)

Podľa Sarbinovho [7] presvedčenia, narácia oprávnené kandiduje v psychológii na postavenie „koreňovej metafory“ kontextualistického modelu, ktorý je v súčasnosti veľmi vplyvný. Problematike základných paradigiem v psychológii – mechanistickej, organizmickej a kontextualistickej, osobitne v celoživotnej vývinovej (biodynamnej) psychológii – sme sa venovali v samostatnej monografii [8].

Ľudský život a naratívna štruktúra. Carr [2] tvrdí, že svoj život prežívame ako príbeh. Aké by to bolo, pýta sa, prežívať život iba ako rad izolovaných udalostí, ktoré idú jedna za druhou? Čerpá z fenomenologických prístupov, predovšetkým z Husserlovej filozofie. Rozlišuje tri úrovne ľudského prežívania (experiencing): a) pasívne prežívanie, b) aktívne prežívanie, c) prežívanie vlastného „ja“/života. Prežívanie na každej úrovni sa vyznačuje zložitou časovou štruktúrou, ktorá má blízko ku konfigurácii príbehovej formy.

V ďalšej časti podrobnejšie opíšeme prežívanie času na jednotlivých úrovniach.

Pasívne prežívanie. Aj keď udalosti prijímame celkom pasívne, majú význam, ktorý odvodzujú z našej anticipácie budúcnosti a z našich spomienok na minulosť. Niečo môžeme prežívať ako dejúce sa, prítomné iba na pozadí toho, čo mu predchádzalo, a predvídania toho, čo bude nasledovať. To znamená, že keď prežívame čas, nemáme inú možnosť, iba prežívať ho ako vzájomne súvisiacu konfiguráciu „minulosť – prítomnosť – budúcnosť“. Naše prežívanie automaticky predpokladá časovo extendované formy, v ktorých sa budúcnosť, prítomnosť a minulosť vzájomne determinujú ako časti celku. Husserl uvádza príklad s tónom v melódii. „Keď počúvame melódiu, tóny v tejto melódii nevnímame ako izolované prvky alebo komponenty. Práve naopak, tón vnímame a 'chápeme' ako časť celkovej postupnosti. Svoj 'význam' získava len vo vzťahu k tónu, ktorý ho predchádzal, a z anticipácie tónu, ktorý bude nasledovať.“ ([2], 48)

Aktívne prežívanie. Carr ďalej tvrdí, že ak táto konfiguračná dimenzia platí pre pasívne prežívanie, tým skôr platí pre náš aktívny život, v ktorom „explicitne berieme do úvahy minulosť skúsenosť, uvažujeme o budúcnosti a prítomnosť berieme ako prechod medzi nimi“ ([2], 49). Prostriedkovo-cieľová štruktúra konania, ktorú zakúšame v každodennom živote, sa podobá štruktúre zápletky príbehu (začiatok – stred – koniec) čiže štruktúra konania je spoločná umeniu aj životu.

Túto myšlienku považuje za dôležitú i literárny teoretik Ricœur ([2]; [3]), podľa ktorého čas sa stáva ľudským do tej miery, do akej je vyjadrovaný naratívny spôsobom. V každom hovorenom príbehu sú dva druhy času. Na jednej strane diskrétna

postupnosť, ktorá je otvorená a teoreticky nekonečná, napr. rad udalostí, keď vždy môžeme položiť otázku: „A potom?“, „A potom?“ ako v prípade kroniky. Druhý druh času je charakterizovaný integráciou, vyvrcholením a záverom, vďaka čomu príbeh získava zvláštnu konfiguráciu. V tomto zmysle vytváranie príbehu zahŕňa stmelovanie radu udalostí tak, aby dávali zmysel vo vzájomnom vzťahu. Máme tendenciu prežívať aktivity, či už krátkodobé, alebo dlhodobé, týmto druhým spôsobom.

Prežívanie vlastného „ja“/života. Ak môžeme hovoriť o naratívnej štruktúre pasívneho a aktívneho prežívania jednotlivca, potom pojem životný príbeh vyžaduje ešte ďalší, všeobecnejší prístup, ktorý „dáva dohromady“ oddelené príbehy, berie ich všetky ako „moje“ a určuje vzťahy medzi nimi [2]. Ide o klasický proces autobiografie, v ktorej sa ku koherencii života pristupuje na základe výberu, organizácie a prezentácie jeho častí. Niektorí autori, napr. Kirkegaard [3], tvrdia, že práve prostredníctvom autobiografického výberu (selekcie) sme sa stali etickými; keď rozprávame svoje životné príbehy, stávame sa zodpovednými za svoj život. Ricœur [3] túto zodpovednosť považuje za jadro pojmu „naratívna identita“, keď tvrdí, že vedomie seba vzniká iba v procese rozprávania príbehu.

Z toho, čo sme doteraz uviedli, by mohlo vyplývať, že na to, aby sme pochopili seba a svoj život, naozaj potrebujeme literárne výtvy, ako sú romány, biografie a autobiografie. Ricœur bol obvinený z toho, že príliš zdôrazňuje úlohu príbehu, ktorého význam je konštruovaný, na úkor ľudského života [2]. Keď však vyjdeme z koncepcie naratívnej štruktúry ľudského prežívania a konania, ktorú rozpracoval Carr, vidíme, že význam vytvorený v autobiografickej reflexii a nájdený v každodennej skúsenosti a konaní v skutočnosti existuje v kontinuu a nie je celkom diskontinuitný. Ako to vyjadril Carr, životný príbeh rozprávame v procese života a žijeme v procese rozprávania životného príbehu: „Nie je to tak, že najskôr žijeme a konáme, a až potom, keď sedíme pri krbe, rozprávame o tom, čo sme urobili... Retrospektívny pohľad rozprávača s jeho schopnosťou vidieť celok v celej jeho ironii nie je absolútnym opakom pohľadu aktéra, ale je extenziou a zdokonalením hľadiska obsiahnutého (inherent) v činnosti samotnej... narácia prelínajúca sa s činnosťou vytvára význam v procese samotného života, nie iba po fakte, v rukách autorov, na stránkach kníh.“ ([2], 51)

Akt naratívneho štruktúrovania nemusí mať vždy explicitné slovné vyjadrenie. Ide skôr o to, že ako aktér alebo subjekt prežívania sa ustavične snažím „prekonať“ čas presne tým istým spôsobom, ako to robí rozprávač príbehu. „Ustavične sa usilujem ovládať prúd udalostí tak, že ich 'dávam dohromady' v štruktúre naratívneho aktu' predtým – potom'...“ ([2], 51).

Carr ďalej tvrdí, že naše nepretržité úsilie dosiahnuť „význam“ štruktúry a poriadku v priebehu našich každodenných aktivít a života má pevný základ v potrebe praktickej orientácie vo svete. Aby sme sa dostali ďalej v každodennom živote, potrebujeme, aby veci vzájomne súviseli, aby boli zmysluplné. Pre väčšinu z nás je „normálne“ prežívať naratívnu koherenciu, t. j. „veci, ktoré robíme, nakoniec dávajú zmysel, súvisia spolu“ ([2], 51).

Carr hovorí, že každodenná realita je preniknutá naráciou a ľudské prežívanie času je prežívaním konfigurovaného času. „Naratívny prístup rozprávača príbehu nie je skokom mimo času, ale je spôsobom bytia v čase. Tento prístup nie je viac odcudzený od času ako zatáčajúce sa brehy od rieky alebo ruky hrnčiara od hlíny.“ ([2], 51) Z tohto hľadiska literárne príbehy, napr. román a autobiografia, v žiadnom prípade neimplantujú štruktúru a poriadok do ľudského konania a života. Namiesto toho majú tendenciu posilňovať symbolizáciu, ktorá už funguje v kultúre na úrovni praktického ľudského konania, robí ju explicitnejšou. Funkciou narácií, napr. autobiografií, je potom jednoducho odhaliť štruktúry alebo významy, ktoré boli predtým implicitné alebo nerozpoznané, a takto zmeniť život a povýšiť ho na novú úroveň.

To znamená, že prostredníctvom vzájomne súvisiacich procesov plánovania príbehu a rozprávania príbehu čiastočne determinujeme priebeh svojho života. Ako uvádza Crossleyová [2], slovo *čiasť* je dôležité, aby sme v tomto bode – „ja“ ako rozprávač vlastného príbehu – nezašli príliš ďaleko. Kritické výhrady teoretikov, ktorí diskutujú o analógii medzi životom a príbehom, sú dôležité, lebo upozorňujú, že na rozdiel od autora románu úplne nevytvárame materiály, ktoré máme formovať. Do určitej miery sme zrastení s tým, čo máme, so signifikantnými ľuďmi, s našimi schopnosťami, okolnosťami. „Napríklad keby moji rodičia, keď som bola dieťa, nepripisovali veľký význam knihám a vzdelaniu, je veľmi nepravdepodobné, že by som teraz bola vysokoškolská pedagogička, od ktorej sa písanie kníh priamo očakáva... Bez ohľadu na to, aký príbeh by som rozprávala, je veľmi nepravdepodobné, že by som teraz písala túto knihu.“ ([2], 53)

Okrem toho, že nie sme schopní kontrolovať začiatky našich príbehov, na rozdiel od románopisca neopisujeme už zakončené príbehy. Sme uprostred našich príbehov – priamo v ich deji – a nemáme istotu, ako sa skončia. „Aj keď môžem mať plán, že napíšem túto knihu, nemôžem vedieť, čo ma čaká 'za rohom'. Mohlo by sa stať všetko možné, čo by mohlo tento plán prekaziť. Napr. mohla by som sa stať nadbytočnou v zamestnaní. Mohla by som dostať rakovinu prsníka a byť príliš chorá, aby som dokončila projekt. Alebo, ak by som aj nebola príliš chorá, moje ciele a hodnoty by sa možno zmenili v konfrontácii so smrťou. Alebo môj manžel by mohol ochorieť alebo ma opustiť. V tom prípade, zmietaná vlnami traumy, by som možno musela rozmýšľať o svojich cieľoch, zmeniť smer a začať nový príbeh.“ ([2], 54) Skutočnosť, že nemôžeme celkom určovať začiatok ani koniec našich príbehov, svedčí o tom, že našim aktivitám a projektom chýba formálny poriadok a koherencia literárnych príbehov. Život na rozdiel od príbehu nemá „implicitný kontrakt s poriadkom“ ([2], 54).

Trauma a naratívna inkoherencia. Ako sme už uviedli, niektoré sociálno-konstruktivistické prístupy zveličujú neusporiadanosť, premenlivosť a chaos v ľudskom prežívaní. Podľa Crossleyovej ([2]; [3]) v každodennom živote však existuje väčší poriadok a súdržnosť, ako tieto prístupy tvrdia. Niet o tom presvedčivejšieho dôkazu, ako to, keď skúmame traumatické zážitky, počas ktorých dochádza k bolestnému uvedomeniu si významu „normálneho“ stavu naratívnej koherencie. Tento

stav bežne považujeme za samozrejmy, a tak mu nevenujeme pozornosť.

Príkladom traumatickej udalosti môže byť chronická alebo ťažká choroba. Početné výskumy chronických chorôb ukázali potenciálne devastujúci vplyv, ktorý môžu mať na ľudský život. Ide o „ontologický útok, pri ktorom sú rozbité niektoré zo základných predpokladov o sebe a svete“ ([5]; [6]; [9]). Iné prístupy hovoria o „biografickom zlome“ v súvislosti s telesnou chorobou [1]. Všetky tieto výskumy dospeli k zisteniu, že útok fyzickej choroby prináša celý rad výziev, ktoré sa týkajú vzájomne prepojených koncepcií tela, seba a sveta. Good charakterizuje prežívanie choroby ako „rozpad stavebných kameňov vnímaného sveta vrátane základného vnímania priestoru, času a jazyka, z ktorých každý je prekonaný a dezintegrován bolesťou“ ([3], 539).

Jedným zo základných prvkov vnímaného sveta, ktorý je rozbitý pri prežívaní chronickej choroby, je vnímanie času jednotlivca. Mnohí fenomenologicky a existenciálne orientovaní autori zdôraznili, že čas má zásadný význam pre chápanie ľudskej existencie, pretože v rámci normálnej, rutínnej časovej orientácie si plánujeme, projektujeme budúcnosť. Nie vždy si to uvedomujeme. Podľa Garfinkela a Schutza naše predpoklady v spojitosti s časom, pre nás také samozrejme, sa zviditeľnia až vtedy, keď príde šok, „pretrhnutie“ („disruption“), ktoré je schopné „zničiť svet“ ([3], 539). Prežívanie chronickej choroby predstavuje takéto pretrhnutie. Keď sa ľudia dozvedia diagnózu vážnej choroby, sú šokovaní a celá ich koncepcia seba, života a sveta sa pravdepodobne radikálne zmení. Fenomenológ Van den Berg to vyjadril takto: „Časový horizont je zúžený. Včerajšie plány strácajú význam... Vyzerajú zložitejšie, vyčerpávajúcejšie, bláznivejšie a ambicióznejšie, ako sa mi zdali deň predtým... minulosť sa zdá vyplnená bezvýznamnosťami. Zdá sa mi, že sotva som niekedy plnil svoje ozajstné úlohy...“ ([3], 540) Frank na opísanie takéhoto zážitku použil metaforu „stroskotanie príbehu“ ([2], 56).

Súčasnú autobiografickú výpoveď o prežívaní choroby ilustrujú tú istú tému. 31-ročná Anne Dennisonová, ktorej diagnostikovali pokročilú rakovinu vaječníkov, píše: „Zrazu som cítila, že sekera dopadla. Všetko bolo navždy preč... Všetko zrazu zmizlo... Mučila ma spúšť z toho všetkého... Bolo mi ľúto všetkého úsilia, všetkých obetí zameraných do budúcnosti, ktorá sa nikdy neuskutoční...“ ([3], 540) Mayerová tiež píše o tom, ako stratila ilúziu bezpečia a času v dôsledku karcinogénneho ochorenia: „Bez toho, aby som si to niekedy uvedomila, pred diagnózou choroby som žila v otvorenom, expanzívnom vnútornom priestore. Teraz ma steny a povala neprijemne zovreli. Hranice sú všade, kde sa pozriem... Stratila som pocit ochrany alebo bezpečia. Stratila som aj pocit istoty, čo sa týka budúcnosti. Ako pokračovala moja liečba, tieto neviditeľné straty sa stali v určitom zmysle bolestnejšími, ako vonkajšie, fyzické straty, utrpenie z choroby a liečba.“ ([3], 540)

Chronická choroba je vnímaná ako niečo, čo celkom zmení život osoby. Mayerová uviedla: „Mala som pocit, ako keby som emigrovala do inej, temnejšej krajiny, a snažila som sa zistiť, čo táto moja nová identita znamená. V okamihu, keď som sa dozvedela diagnózu, môj život sa celkom zmenil, ako keby som vstúpila do iného sveta a bola nútená žiť v nepriateľskej krajine, kde hrozili nebezpečenstvá. Obvyklé

udalosti môjho života zrazu stratili význam. Žiadna súčasť mojej predchádzajúcej identity tam nezavázila.“ ([3], 540)

Adaptácia na traumou – obnovenie koherencie a významu životného príbehu. Súčasné psychologické výskumy traumatických udalostí, napr. chronických a ťažkých chorôb, odhaľujú význam prežívania jednoty, zmysluplnosti, koherencie (t. j. naratívnej konfigurácie) v priebehu každodenného života ľudí. Keď sa tento pocit zničí v dôsledku traumy, životný príbeh sa znovu stáva dôležitým, keď sa jednotlivec pokúša obnoviť (reconfigure) svoje vedomie usporiadanosti, zmysluplnosti a koherentnej osobnej identity. Ako uvádza Brody [3], utrpenie je vyvolávané a zmierňované predovšetkým prostredníctvom významu, ktorý ľudia pripisujú svojmu prežívaniu. Pretože rozprávanie príbehu (storytelling) je jedným z hlavných mechanizmov, pomocou ktorého sa pripisuje význam prežívaniu, táto aktivita sa dostala do centra výskumov prežívania choroby a traumy.

V ostatných rokoch sa početné výskumy zamerali na to, ako ľudia zvládajú znižujúce účinky bolesti, choroby a traumatických udalostí prostredníctvom rozprávania príbehu a „naratívnej rekonfigurácie“. Pod naratívnu rekonfiguráciu sa rozumie proces, pomocou ktorého sa jednotlivec snaží znovu vytvoriť mierny stupeň „ontologickej istoty (bezpečia)“ a obnoviť pocit významu, poriadku a spojitosti vo svojom živote [3].

Rozprávanie týchto príbehov je prostriedkom dávania zmyslu nielen chorobe, ale aj životu samotnému. „Čím katastrofálnejšia je choroba,“ uvádza Mayerová, „tým naliehavejšia je potreba vyťažiť z nej zmysel a potenciál meniaci život.“ ([3], 542)

LITERATÚRA

- [1] BURY, M.: „Chronic illness: A biographical disruption.“ In: *Sociology of health and illness* 4, 1982, č. 2, s. 167 – 182.
- [2] CROSSLEY, M. L.: *Introducing narrative psychology. Self, trauma and the construction of meaning*. Philadelphia, Open University Press 2000.
- [3] CROSSLEY, M. L.: „Narrative psychology, trauma and the study of self/identity.“ In: *Theory & psychology* 10, 2000, č. 4, s. 527 – 546.
- [4] GERGEN, K. J. – GERGEN, M. M.: „Narrative form and the construction of psychological science.“ In: Sarbin, T. R. (Ed.): *Narrative psychology. The storied nature of human conduct*. New York, Praeger Publishers 1986, s. 22 – 44.
- [5] JANOFF – BULMAN, R.: *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York, Free Press 1992.
- [6] KLEINMAN, A.: *The illness narratives: Suffering, healing and the human condition*. New York, Basic Books 1988.
- [7] SARBIN, T. R.: „The narrative as a root metaphor for psychology.“ In: Sarbin, T. R. (Ed.): *Narrative psychology. The storied nature of human conduct*. New York, Praeger Publishers 1986, s. 3 – 21.

- [8] TAROČKOVÁ, T.: *Modely ľudského vývinu a životné ciele*. Bratislava, Vydavateľstvo UK 2000.
- [9] TAYLOR, C.: *Sources of the self: The making of modern identity*. Cambridge, Cambridge University Press 1989.

Štúdia je výstupom z riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/1390/04 *Životné udalosti ako procesy – celoživotná vývinová a krízová intervencia*.

doc. PhDr. Tatiana Taročková, CSc.
Katedra psychológie FiF UK
Gondova 2
818 01 Bratislava
SR